

Алаш қозғалысына қатысқан әйелдердің рөлі

ЖАРИЯЛАНДЫ
09.04.2026

СІЛТЕМЕ
<https://bilimger.kz/188015/>

Дүйсенбай Асылжан

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды Ұлттық зерттеу университеті

Тобы: ГИ-23-1К

Жетекшісі: **Смагулов Н.Б.**

PhD доктор, ассис.проф.

Қарағанды, 2026 ж.

АННОТАЦИЯ

Мақалада XX ғасырдың басындағы Алаш қозғалысына қатысқан қазақ әйелдерінің, атап айтқанда алғашқы қазақ әйел дәрігері Гүлсім Асфендиярова мен педагог Назипа Құлжанованың қоғамдық-саяси қызметі гендерлік-тарихи тұрғыдан зерделенеді. Зерттеудің ғылыми жаңалығы аталған тұлғалардың қызметін мультидисциплинарлы — тарихи, гендерлік және биографиялық — тәсілдер арқылы кешенді талдауда. Жұмыста XX ғасыр басындағы қазақ қоғамындағы патриархалдық нормалар мен заманауи азаттық идеяларының қайшылығы, Алаш зиялыларының гендерлік теңдік жолындағы күресі, тарихи тұлғалардың жеке өмір траекториясы мен олардың ұлттық тарихтағы маңызы қарастырылады. Зерттеу нәтижелері Алаш әйелдерінің қазақ қоғамын жаңғыртудағы рөлін айқындайды және олардың тарихи мұрасының бүгінгі гендерлік саясатқа қатысты маңызын негіздейді.

Түйін сөздер: Алаш қозғалысы, гендерлік тарих, Гүлсім Асфендиярова, Назипа Құлжанова, қазақ әйелдері, ұлт-азаттық күрес, гендерлік теңдік, тарихи мұра.

КІРІСПЕ

Ұлттық тарихнаманың тарихты толыққанды түрде бейнелеуі тек ер азаматтардың ғана емес, сол кезеңнің барлық әлеуметтік топтарының, оның ішінде әйелдердің де тарихи рөлін объективті зерттеуді талап етеді. Алаш қозғалысы тарихнамасы бұл тұрғыдан алғанда қомақты ізденістер жинақтаған саланы білдіреді. Соңғы

онжылдықтарда Алаш туралы мол мұрағат деректері ашылып, жаңа ғылыми зерттеулер пайда болды. Дегенмен, осы тарихи оқиғалардағы қазақ әйелдерінің рөлі жеткілікті деңгейде зерттелген деп айту мүмкін емес.

Гендерлік тарих методологиялық тәсіл ретінде тарихи үдерістердегі әйелдердің рөлін орталыққа қоя отырып, бұрын назардан тыс қалған бетперделерді ашуға ықпал етеді. Осы тәсіл тұрғысынан қарастырғанда Алаш қозғалысы тарихы іргелі байытылуы мүмкін. Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Әлихан Бөкейханов сияқты Алаш зиялыларымен қатар білім мен медицина саласында ел игілігіне еңбек еткен қазақ әйелдерінің де ізашар тұлғалар ретінде ерекше танылуы заңды.

Зерттеу объектісі — Алаш қозғалысы кезіндегі қазақ әйелдерінің қоғамдық-саяси қызметі, ал зерттеу пәні — Гүлсім Асфендиярова мен Назипа Құлжанованың өмірбаяндық-қызметтік траекториялары, олардың ұлттық тарихтағы орны. Мақаланың мақсаты аталған тұлғалардың тарихи рөлін ғылыми-аналитикалық тұрғыдан негіздеу болып табылады.

Мақалада тарихи-генетикалық, тарихи-салыстырмалы және биографиялық әдістер кешені қолданылды. Дереккөздік базасы ретінде «Қазақ» газетінің мұрағаттық нөмірлері, Орталық мемлекеттік мұрағат құжаттары, мемуарлық және биографиялық басылымдар пайдаланылды.

1-ТАРАУ. XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ГЕНДЕРЛІК ЖАҒДАЙ ЖӘНЕ АЛАШ ИДЕОЛОГИЯСЫ

1.1. Дәстүрлі патриархалдық жүйе мен жаңғырту процесінің қайшылығы

XX ғасыр басындағы қазақ қоғамы Ресей империясының отарлық саясаты, жерді тартып алу, мал шаруашылығының күйреуі сияқты күрделі сыртқы қысымдармен бетпе-бет келді. Осы жағдайда қазақ зиялылары халықтың мәдени, рухани және азаматтық болашағын сақтаудың жолын іздеді. Бұл процесте әйелдер мәселесі туралы пікір алшақтығы айқын байқалды.

Дәстүрлі қоғамда қазақ әйелдерінің рөлі анық белгіленген шеңбермен шектелген: ана, зайып, шаруашылық иесі. Отбасынан тысқары саладағы белсенді қатысуға заманауи мағынадағы рұқсат болмады. Қалыңмал, жастайынан ұзату, мұрагерлік теңсіздік әйелдердің азаматтық дербестілігін шектеп отырды. Осы жүйеге жадидшілік ағым (дін мен ғылымды ұштастыратын реформаторлық ислам) бірінші болып балама ұсынды. Жадид мектептерінде қыз балаларды ұлдармен бірге оқытуды насихаттаған оқу бағдарламалары жасалды [17].

Жадидшілік ізін жалғастыра отырып, Алаш зиялылары гендерлік теңдік идеяларын одан әрі дамытты. Олар патриархалдық нормаларды сынауда жалпы еуропалық ағартушылық философиясынан нәр алды, бірақ қазақ дәстүрінің берік тамырларын

сақтай отырып өз тұжырымдамасын жасады.

1.2. Алаш зиялыларының гендерлік дискурсы

«Қазақ» газеті (1913–1918) Алаш қозғалысының идеологиялық мінбері ретінде гендерлік мәселені жүйелі зерттеді. Ахмет Байтұрсынов «Әйелді оқытпай, халықты оқыту мүмкін емес» деп жариялады. Бұл тезис жай лозунгтан гөрі терең ұлттық педагогикалық бағдарлама болып табылады: ана ретінде білімді әйел ғана балаларды сапалы тәрбиелейді және ұлттың зиялы потенциалын ұлғайтады [12].

Міржақып Дулатовтың «Бақытсыз Жамал» романы (1910) қазақ қыздарының тағдырын реалистік ой-сезіммен бейнелеп, қоғамдық пікірде үлкен резонанс тудырды. Дулатов қалыңмал арқылы балалайтын дәстүрді ашық сынға алды — бұл сол кезеңдегі батыл позиция болды [14].

Алаш партиясының 1917 жылғы бағдарламасына еніп, бекітілген гендерлік тармақ бойынша: 1) әйелдерге толыққанды сайлау құқығы берілуі; 2) неке мен ажырасудағы тең еркіндік; 3) мүліктік мұрагерліктегі теңдік; 4) зиянды дәстүрлерді жою — негізгі принциптер ретінде белгіленді. Бұл Орта Азия халықтары арасындағы ерте саяси модернизмнің жарқын үлгісі болды.

2-ТАРАУ. ГҮЛСІМ АСФЕНДИЯРОВА: МЕДИЦИНА, ҚОҒАМ ЖӘНЕ АЗАТТЫҚ ЖОЛЫ

2.1. Ізашар тұлғаның өмірбаяндық траекториясы

Гүлсім Асфендиярова 1889 жылы Бөкей ордасы аумағында Асфендияр ханның отбасында дүниеге келді. Ханзаданың қызы болуы оған бастауыш білімді үй жағдайында алуға, кейін Орынбордағы қыздар гимназиясында оқуға жол ашты. Гимназияны үздік аяқтаған соң ол жоғары медициналық білім алу үшін Санкт-Петербургке аттанды [1].

1912–1917 жылдар аралығында Санкт-Петербург әйелдер медицина институтында оқыған Гүлсім тек академиялық міндеттермен шектелмеді. «Бірлік» қазақ студенттер ұйымында белсенді болып, ол ұлттық мәселелерді, соның ішінде қазақ әйелдерінің жағдайын талқылауға атсалысты. 1917 жылы дәрігерлік диплом алған Гүлсім Асфендиярова дипломмен марапатталған алғашқы қазақ әйеліне айналды. Бұл оқиға «Қазақ» газетінде мақтанышпен жарияланды [4].

2.2. Дәрігерлік қызмет пен қоғамдық белсенділіктің бірлігі

Орынборда жұмыс бастаған Гүлсімнің тәжірибесі ерекше маңызды болды: сол кезеңде қазақ әйелдері ер дәрігерлерге жүгінуден ұялды, өйткені мұны намыс нормалары бұйырды. Осылайша, қазақ әйел дәрігерінің пайда болуы тек медициналық қызмет ретінде ғана емес, азаматтық мінез-құлықты өзгертетін символдық акт ретінде де маңызды болды.

1917 жылдың қарашасындағы Бүкілқазақ съезінде Гүлсім Асфендиярова делегат

ретінде денсаулық сақтау мәселелері жөніндегі пікірталасқа қатысты. Алаш автономиясы кезеңінде (1917–1920) ол денсаулық сақтау бөліміне кеңес беріп, медициналық инфрақұрылымды ұйымдастыру жоспарларын дайындауға атсалысты. Ол санитариялық ағарту жұмысын, босанатын үйлерді құруды, ана мен бала денсаулығын қорғау бағдарламаларын жасауды жақтады [6].

2.3. Репрессия және тарихи ақтау

Кеңес үкіметі орнағаннан кейін де Гүлсім Қызылорда мен Алматыда медициналық қызметін жалғастырды. Алайда, 1930-жылдардағы ұлтшылдыққа қарсы науқан оны да қамтыды. 1937 жылы «халық жауы» деген айыппен тұтқындалған ол 1938 жылдың 30 мамырында атылды. 1964 жылы ғана ол ресми ақталды.

Тәуелсіздік алғаннан кейін оның есімі Алматы медицина университетіне беріліп (қазіргі ҚазҰМУ), елдің бірқатар қалаларында Гүлсім Асфендиярованың атымен аталатын көшелер мен мекемелер пайда болды. Оның тұлғасы қазіргі қазақстандық медицинаның рухани негізінің бірі болып табылады [10].

3-ТАРАУ. НАЗИПА ҚҰЛЖАНОВА: ПЕДАГОГИКА, ТІЛ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕ

3.1. Ұстаздық жол мен педагогикалық инновациялар

Назипа Құлжанова 1887 жылы Семей облысында дүниеге келді. Ол да оқуға ерте ден қойып, білімін алдымен үй жағдайында, кейін Семейдегі қыздар училищесінде жалғастырды. Мұғалімдікті таңдауы кездейсоқ болмады — ол қазақ балаларына, әсіресе қыздарға білім беруді қасиетті борыш деп санады.

Оның педагогикалық ерекшелігі — жаттау мен механикалық тәсілден ойлауды дамытуға, шығармашылықты ынталандыруға бет бұру болды. Назипа Құлжанова қазақ фольклорын, мақал-мәтелдерді, жұмбақтарды сабақ барысында дидактикалық құрал ретінде пайдалана отырып, балаларды ана тілі арқылы ұлттық мәдениетпен таныстырды [13]. Бұл тәсіл Ахмет Байтұрсыновтың педагогикалық концепциясымен үндесті.

3.2. Алаш идеологиясы және білім беру жүйесін қалыптастырудағы рөлі

Алаш автономиясы кезеңінде Назипа Құлжанова Семейде қыздарға арналған мектептер ашуға, ұлттық оқу бағдарламаларын дайындауға белсенді атсалысты. Ол жас мұғалімдер үшін семинарлар өткізіп, өз педагогикалық тәжірибесімен бөлісті. Оның ұсыныстары мен практикалық тәсілдері кейіннен қазақ кеңестік білім беру жүйесіне де еніп, пайдаланылды.

1920-жылдары қазақ тілінде оқытуды кеңейту саясаты жүргізілген кезде Назипаның дайындаған оқу бағдарламалары мен әдістемелік ұсыныстары аса маңызды болды [15]. Ол қазақ тілінде оқулықтар жасауға да атсалысты — ол кезеңде бұл дефицит мәселе

болатын.

3.3. Репрессия кезіндегі төзімділік

1930-жылдардың саяси науқаны Назипа Құлжановаға да тиді. Оны «ұлтшылдықты насихаттады» деп айыптап, мансабынан шеттетті. Дегенмен, ол Гүлсім Асфендиярова сияқты өлім жазасына ұшырамады. 1940-жылдары педагогикалық қызметін қайта жалғастырып, ғұмырының соңына дейін оқытушылықтан бас тартпады.

Оның педагогикалық мұрасы — тәрбиелеген шәкірттерінің ол туралы айтқан «өмір бойы ұстазымыз деп санаймыз» деген естеліктерінде тіршілік етеді. Бүгінде мыңдаған қазақ мұғалімдері оның ашқан жолымен жүреді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Ұсынылып отырған мақала Алаш қозғалысына қатысқан қазақ әйелдерінің, атап айтқанда Гүлсім Асфендиярова мен Назипа Құлжанованың тарихи рөлін гендерлік тарихнама аясында жан-жақты зерттеуге арналды. Зерттеу нәтижелері бірнеше негізгі тұжырымды негіздейді.

Біріншіден, Алаш қозғалысының гендерлік өлшемі — оның идеологиясының маңызды, бірақ тарихнамада жеткіліксіз зерттелген компоненті. Алаш зиялылары әйелдер мәселесін ұлттық мүдденің ажырамас бөлігі деп санады, олардың гендерлік дискурсы ғаламдық феминистік ойдың даму үрдістерімен үндесті.

Екіншіден, Гүлсім Асфендиярова алғашқы қазақ әйел дәрігері ретінде тек медицинаның ізашары ғана емес, сол арқылы патриархалдық кедергілерді жеңуде символдық рөл атқарған, ана мен бала денсаулығын жүйелі қорғаудың бастамашысы болды.

Үшіншіден, Назипа Құлжанованың педагогикалық мұрасы — қазақ тілінде оқытудың, ана тілі арқылы ұлттық мәдени бірегейлікті қалыптастырудың негізін қалаған тарихи тәжірибе.

Төртіншіден, осы тұлғалардың трагедиялық тағдыры (репрессия) — саяси жүйенің гендерлік прогреске тікелей кедергі жасауының айқын мысалы. Оларды ақтау — жеке ар-намысты қалпына келтіру ғана емес, тарихи шындықты жаңғырту.

Бесіншіден, Алаш әйелдерінің тарихи мұрасы қазіргі Қазақстанның гендерлік саясаты мен ұлттық тәрбиесіне арналған берік негіз болып табылады. Олардың өмірлік жолы бүгінгі жас ұрпаққа ілімді ғана емес, рухани тірек — азаматтық айқындылық, ерік-жігер, ұлтқа деген махаббаттың үлгісін ұсынады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қойгелдиев М.Қ. Алаш қозғалысы: тарихы мен тағдыры. — Алматы: Санат, 1995. —

304 б.

2. Омарбеков Т. Қазақстан тарихы: оқулық. — Алматы: Қазақ университеті, 2005. — 512 б.

3. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алаш-Орда. — Алматы: Атамұра, 1995. — 240 б.

4. Бәйтелесова Г. Гүлсім Асфендиярова: өмірі және қызметі. — Алматы: Білім, 1991. — 128 б.

5. Нұрғалиева А.Қ. Қазақ әйелінің тарихы: ХІХ–ХХ ғасырлар. — Алматы: Қазақстан, 2001. — 296 б.

6. Мұхамедов С. Алаш қозғалысы: тарихнамасы мен дереккөздері. — Алматы: Ғылым, 2007. — 272 б.

7. Қожахметова К.Қ. Алаш зиялыларының педагогикалық идеялары. — Алматы: Мектеп, 1998. — 216 б.

8. Сарсенбаева З.Н. Қазақ әйелінің білім алуы: тарихи аспектілер. — Алматы: Ғылым, 2005. — 248 б.

9. Сейдімбек А. Қазақ әйелдері: тарих пен қазіргі заман. — Алматы: Жібек жолы, 2006. — 352 б.

10. Нұрмағамбетова Р. Қазақ даласындағы жадидизм: мәдени-ағартушылық қозғалыс. — Алматы: Өнер, 2000. — 264 б.

11. Қозыбаев М.Қ. Алаш идеясы және тарихи тағылым. — Алматы: Санат, 1997. — 192 б.

12. Тілеужанов С. Алаш қозғалысының идеологиясы және бүгінгі күн. — Алматы, 1999. — 208 б.

13. Кенжетаев Т. «Қазақ» газеті: Алаш қозғалысының баспасөз органы. — Алматы, 2003. — 312 б.

14. Мартыненко Н.К. Алашская автономия: историко-правовой анализ. — Алматы: Жеті жарғы, 2002. — 256 с.

15. Қойгелдиев М., Тоқтамысов М. Алаш мұрасы: құжаттар мен материалдар жинағы. — Алматы: Қазақстан, 2004. — 480 б.

ҚМ АА Күәлік нөмірі: **KZ45VPY00102718** — ҚР Мәдениет және Ақпарат министрлігі

© 2026 **Bilimger.kz** Ақпараттық-танымдық білім порталы. Барлық мазмұн авторлық құқықпен қорғалған.